познайомитись з предметами, котрі оточують її, стимулює розвиток фантазії. Особливості дитячої літератури полягають у врахуванні психофізіологічних та вікових процесів.

Література

1. Білецький Д. М. Українська дитяча література: для педагогічних інститутів і педагогічних училищ. Київ: Рад. школа, 1963. 263 с.
2. Марченко І. С. Спеціальна методика початкова навчання української мови (логопедична робота з корекції порушень мовлення у дошкільників) : навч. посіб. 2-е вид. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2013. 288 с.
3. Дитяча література – Невід'ємна складова всієї літератури. URL: https://naurok.com.ua/dityacha-literatura-nevid-mna-skladova-vsi-literaturi-113989.html
4. Дитяча література як органічна частина всієї художньої літератури. URL: http://odb.te.ua/1735

Олена Поліщук

м. Вінниця

(Наук. керівн. – д. філол. н., проф. Іваницька Н.Л.)

ІМЕННИКИ В СИСТЕМІ МОРФОЛОГІЧНИХ ЗАСОБІВ ВИРАЖЕННЯ ОБСТАВИН
(на матеріалі дитячої пригодницької повісті Всеволода Нестайка «Тореадори з Васюківки»)

Анотація

У статті подано трактування виокремлення другорядних членів речення різними вченими, особливості обставини як другорядного члена речення, розглянуто іменники в системі морфологічних засобів вираження обставин (на матеріалі творів дитячої літератури).

Ключові слова: другорядний член речення, обставина, іменниково-прийменникова конструкція.

Аннотация

В статье представлена трактовка дифференциации второстепенных членов предложения разными учёными, особенности обстоятельства как второстепенного члена предложения; рассмотрены имена существительные в системе морфологических средств выражения обстоятельств (на материале произведений детской литературы).

Ключевые слова: второстепенный член предложения, обстоятельство, синтаксическая конструкция с именем существительным.

Abstract

This article deals with views the explanation of the secondary members of the sentence by different scientists, the features of circumstances as a secondary member of a sentence, nouns in the system of morphological means of expressing circumstances (based on the materials of children`s literature).

Key words: secondary members of a sentence, circumstances, preposition-noun constructions.

Проблема другорядних членів речення викликає чимало дискусій у сучасному мовознавстві. Одні вчені дотримуються традиційного погляду на другорядні члени, інші повністю заперечують такий підхід, треті вносять деякі уточнення в традиційну класифікацію, доповнюючи і конкретизуючи окремі її положення. Сучасні концепції членів речення ґрунтуються на опозиції обов'язковість/необов'язковість, тобто беруться до уваги не лише відмінність між головними і другорядними членами, а й різниця між значеннєвими варіантами в самій системі другорядних членів речення.

У вивченні другорядних членів речення виділяють класичний (традиційний) період і період сучасного мовознавства. *Класичний період* охоплює 20-ті роки XIX ст. – 20-ті роки XX ст. Мовознавці (М. Греч, О. Востоков, І. Давидов, розглядаючи питання про другорядні члени речення, особливу увагу звертали на обставини і додатки. Д. Овсянико-Куликовский виокремив два класи обставин: власне обставини і обставини, що функціонують на межі між обставиною й додатком. Завершує перший період вихід українських граматик О. Білецького, Л. Булаховського, О. Парадиського, М. Сулими, М. Грунського, О. Ізюмова, А. Кримського, П. Куліша, І. Огієнка, С. Смеречинського, Є. Тимченка та ін [Євтушена 2019, с. 58].

Період сучасного мовознавства бере початок із 30-х років ХХ ст. Вчені намагалися дати вичерпний аналіз статусу, специфіки членів речення в руслі традиційної граматики. Особлива увага приділялася синкретизму другорядних членів речення (М. Судима, М. Грунський, О. Шахматов). У 50-х роках сформувалося три напрями у вивченні членів речення: представники першого обмежувалися дослідженням словосполучення; другого – запропонували (повністю або частково) відмовитись від термінів членів речення і розмежовувати суб'єктно-предикатний центр та детермінантну периферію; представники третього зосередили увагу на поглибленому аналізі реченнєвої структури [Євтушена 2019, с. 50].

Метою нашого дослідження, результати якого презентовано в статті, є розгляд іменників у системі морфологічних засобів вираження обставин на матеріалах твору дитячої літератури під час вивчення обставини як другорядного члена речення. Результати дослідження виконано на матеріалі реченнєвих структур із обставинами, відібраних із твору для дітей В. Нестайка «Тореадори з Васюківки».

Обставинам належить особливе місце в системі другорядних членів речення, що й спричинило **актуальність** нашої статті. Вони здебільшого є похідними від підрядних частин складнопідрядних речень і стосуються предикативного ядра речення.

Обставину ми трактуємо як другорядний член речення, що характеризує дію, процес, стан, ознаку чи вказує на умови, за яких вони відбуваються.

Обставини визначаються головним чином за значеннєвими показниками. На відміну від додатка, участь обставин у формуванні структурно-семантичної завершеності речення не обов’язкова. Лише кілька дієслів-присудків вимагають обставинного поширення (поводитися, опинитися, коштувати тощо): *У громадських місцях потрібно* ***поводитися чемно****. На змаганнях ми маємо* ***опинитися вчасно****. Це може нам* ***коштувати дорого****.* Обставина характеризується розгалуженістю значень і тісними взаємозв’язками зі

структурою складного речення. Типова обставина як структурно-семантичний компонент речення має такі диференційні ознаки:

- вона не є компонентом структурної схеми речення;
- виступає як виразник обставинних семантико-синтаксичних відношень;
- виражається прислівниками, дієприслівниками, відмінковими та прийменниково-відмінковими формами іменників, інфінітивом;
- (переважно) не має чіткої закріпленої позиції у реченні;
- поєднується з головним компонентом синтаксичним зв'язком прилягання [Загнітко 2013, с. 53].

Обставини виразно відрізняються від інших другорядних членів речення. Проте трапляються труднощі в розмежуванні обставини й додатка у формах прийменниково-іменникових конструкцій. Виражений іменником, другорядний член речення є обставиною у таких випадках:

- коли його можна «розгорнути» однорідним та узагальню вальним або пояснювальним словом: *Степами гомін ходить уночі (М. Рильський)* – пор.: *Скрізь, степами, долинами ходить гомін уночі;*
- якщо обставини у формі непрямих відмінків іменників можна перетворити на підрядне речення: *Вночі земля дубіла від морозу (В. Козаченко)* – пор.: Вночі земля дубіла, бо був мороз;
- коли іменник у формі орудного відмінка можна замінити порівняльним зворотом: *На Славуті пароплави лебедями попливли (М. Стельмах)* – пор.: *По Славуті пароплави, як лебеді, попливли;*
- якщо іменниково-прийменникове сполучення слів можна замінити прислівником: *Вона з тривогою вдивлялася в його обличчя, наслухаючи, чи він ще дихає (Б. Лепкий)* – пор.: *Вона тривожно вдивлялася в його обличчя* [Бевзенко 2005, с. 63].

Уживання обставин як другорядних членів речення випливає не з лексико-граматичної природи ядра підрядного словосполучення, яке вони пояснюють, а з конкретної потреби охарактеризувати дію щодо способу, часу, місця, причини, умови, міри і ступеня її протікання. Основу граматичного зв'язку

обставин з тим членом речення, який вони характеризують, становить прилягання [Шульжук 2004, с. 102].

Із значеннєвого погляду розрізняють такі різновиди обставин: способу дії, міри і ступеня, часу, місця, мети, причини, умови, допусту.

Обставини способу дії (дають якісну характеристику дії чи стану, означають спосіб її здійснення і відповідають на питання як? яким способом?).

Одним із засобів вираження обставини способу дії є прийменниковий іменник. Наприклад: *У Яви на голові був крислатий капелюшок, який лишився нам* ***у спадок*** *від однієї дачниці (с. 7). Він раз у раз міняв тактику: то підходив до корови потихеньку і несподівано бив килимком, то підскакував* ***з розгону****, то набігав збоку (с. 9). З ненавистю цідив я* ***крізь зуби*** *й плентався займати свої ворожі позиції (с. 80).*

Обставини міри і ступеня (характеризують дії та ознаки щодо міри їх вияву чи інтенсивності й відповідають на питання якою мірою? наскільки? як часто? як багато? скільки разів? у скільки разів?).

Для вираження обставин міри і ступеня використовують прийменниково-іменникові конструкції, що вказують на межу інтенсивності дії, ознаки. Наприклад: *Маму-депутата* ***на все село*** *опозогив (с. 3). Треба, щоб слава про нас гриміла* ***на всю Васюківку*** *(с. 5). У найглибшому місці нам було* ***по шию*** *(с. 9). Ми* ***по*** *самісінький* ***пуп*** *стояли в бридкій слизькій багнюці (с. 10).*

Обставини місця (характеризують дію, ознаку, подію у просторовому аспекті й відповідають на питання де? куди? звідки?).

Обставини місця в сучасній українській мові виражаються двома основними засобами: прислівниками місця і надзвичайно розгалуженими прийменниково-іменниковими конструкціями.

Із функціонального погляду виділяють два різновиди обставин місця: власне обставини місця і обставини напрямку дії чи стану.

Власне обставини місця (вказують на локалізацію в просторі й відповідають на питання де?). Ці обставини виражаються прийменниково-іменниковими конструкціями, що вказують на локалізацію дії чи стану у

відповідному об'єкті: *навколо об'єктів, між об'єктами*. Наприклад: *Ми лежимо в густих бур'янах* ***за клунею*** *й не дихаємо (с. 1). Перша лінія метро* ***у Васюківці*** *(с. 3). Є такий острів Ява* ***в Індійському океані*** *(с. 3). А старі дідові підштаники на телевізійну антену над* ***клубом****, думаєте, хто повісив? (с. 5) Підійшов до самісінької морди і почав вимахувати килимком* ***перед очима*** *(с. 9).*

Обставини напряму дії (стану) (вказують на кінцеву (куди?) чи вихідну (звідки?) точку поширення дії чи стану, а також на позначення шляху переміщення. Вживаються з дієсловами на означення руху, переміщення).

Основною формою вираження обставин, що вказують на кінцеву точку поширення дії чи стану, є численна група прийменниково-іменникових конструкцій, що вживаються в обставинній функції. Наприклад: *Ви одійдіть* ***за хату****, ми виліземо (с. 1). Нарешті дід востаннє лайнувся, закашлявся, плюнув і почовгав* ***за хату*** *(с. 2). Коли ноги його торкнулися землі, він уже щодуху мчав* ***до ставка*** *(с. 9).*

Для вираження обставин місця на позначення вихідної точки поширення дії чи стану використано прийменниково-іменникові конструкції з прийменниками з, з-під, з-за, від. Наприклад: *Ми вилазимо* ***з бур'янів*** *(с. 3). Лектор упав* ***з трибуни*** *і вилив собі на голову графин з водою (с. 5). Він не з наших країв, прихідько, десь* ***з-під Тамбова*** *(с. 47). А тут* ***з-під ганку*** *Собакевич вискочив, ув'язався за мною (с. 72). Сантиметр за сантиметром борти човна* ***з-під води*** *виростають (с. 74).*

Основними засобами вираження обставин на позначення шляху переміщення є безприйменниковий орудний відмінок іменника з просторовим значенням та прийменниково-іменникові конструкції з прийменниками по, через, крізь, повз. Наприклад: *Клята льоха Манюня провалилася* ***крізь метро*** *(с. 3). І от уже пильно вдивляємося* ***крізь вікно*** *у Книшеву хату (с. 91). Ми піднімалися від театру імені Франка по сходах* ***повз*** *незвичайний* ***дім*** *на вулиці Орджонікідзе (с. 235). Валька хотіла вже пройти* ***повз браму*** *(с. 243).*

Обставини часу (характеризують дію, стан, ознаку за їх стосунком до певного часу і відповідають на питання коли? доки? з якого часу? до якого часу? з яких пір? до яких пір?).

Для вираження обставин часу використано безприйменникові іменники та іменники в непрямих відмінках із прийменниками. Наприклад: *Отож ми піймали пугутькало і випустили в клубі* ***під час лекції*** *(с. 5). І я ладен був чекати* ***до вечора*** *(с. 245).* ***Після наради*** *ми з Явою поїхали додому (с. 277). І* ***до обіду****, і* ***під час обіду****, і* ***після обіду*** *я сушив голову, як зробити так, щоб квитки на футбол у нас були, а дядька не було (с. 279).*

Обставини причини (характеризують дію, стан, ознаку, вказуючи на причину, підставу виникнення їх, і відповідають на питання чому? через що? з якої причини? на якій підставі?).

Обставини причини виражають прийменниково-іменниковими конструкціями, включаючи ті, в яких уживаються похідні прийменники (*завдяки, в результаті, внаслідок, у зв'язку з*). Наприклад: ***Через Манюню*** *ми вскочили в халепу (с. 3). Цього літа один дачник мало не вмер* ***з переляку*** *(с. 5). І все* ***завдяки солдатам****, хай їм сонце світить (с. 402).*

Обставини мети (означають мету дії чи стану і відповідають на питання для чого? нащо? з якою метою?).

Обставини мети виражають іменники з прийменником мети на зразок *в, від, для, задля, за, з метою, з нагоди, з приводу, на випадок* та ін.; складеними прийменниками *в ім'я, на честь, з метою* з іменником у родовому відмінку, а прийменник *з метою* може також уживатися з інфінітивом . Наприклад: ***На честь старого Реня*** *навіть польове озеро люди Реневим назвали (с. 3). Ява весь час вигадував різні штуки-викаблуки* ***заради*** *нашої* ***слави*** *(с. 5).* ***З приводу цієї поштової скриньки*** *дід Салимон теж жартував, казав, що туди можна вкинути листа на той світ (с. 369).*

Обставини умови (означають умову, за якої відбувається дія, і відповідають на питання за якої умови?).

Для вираження обставини умови використано іменник з прийменником умови на зразок (*без, з, за умови, на випадок, при, при умові* тощо). Наприклад: *І навіть дві таблетки піралідону* ***на випадок хвороби*** *(с. 118). Тепер навіть якби він і схотів повернутися додому, він би не зміг цього зробити сам,* ***без сторонньої допомоги*** *(с. 112). Це* ***без черв'яків*** *і риби не буде (с. 126).*

Обставини доступу (вказують на умову, всупереч якій щось відбувається, і відповідають на питання незважаючи на що? всупереч чому?).

Обставини допусту виражають іменники з допустовим прийменником (*всупереч, на противагу, незалежно від, незважаючи на, попри, при* тощо). Наприклад: *Не любили ми Книшів* ***незалежно*** *навіть* ***від*** *їхньої* ***шпигунської діяльності*** *(с. 86).* ***Незважаючи на біль*** *у ногах, ми йшли дуже швидко, майже бігли (с. 99).*

Отже, у вивченні другорядних членів речень мовознавці виділяють два періоди: класичний (традиційний) та період сучасного мовознавства. У свою чергу другорядні члени речення граматично залежні від головних членів, але за їх допомогою можна пояснити або доповнити головні члени речення. Обставини мають різні значення і визначаються передусім за значеннєвими показниками. Головними засобами вираження обставин є прислівники, проте важливими засобами також виступають надзвичайно розгалужені прийменниково-іменникові конструкції.

Література:

1. Бевзенко С. Сучасна українська мова. Синтаксис : навч. посібник / С. Бевзенко. Київ : Вища школа, 2005. С. 61–73.

2. Євтушена Т. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис словосполучення простого ускладненого речення: навч. посіб. для студ. пед. вишів III – IV рівнів акредитації / Т. Євтушина. Одеса, 2019. С. 58–70.

3. Іваницька Н. Складні випадки розмежування членів речення / Н. Іваницька // Українська мова і література в школі. 1978. №3. С. 25–36.

4. Загнітко А. Синтаксис української мови: теоретико-прикладний аспект / А. Загнітко, Г. Миронова. Masarykova univerzita, 2013. С. 52–55.

5. Шульжук К. Синтаксис української мови / К. Шульжук. Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. С. 100–108.

Джерела

1. Нестайко В. Тореадори з Васюківки / за ред. І. Малковича. Київ, 2013. 544 с.